

NOVES DADES SOBRE LA PRESÈNCIA DE CERÀMICA IBÈRICA AL MEDITERRANI OCCIDENTAL: MATERIALS REPUBLICANS I IMPERIALS DE LES COMARQUES GIRONINES

MARIA JOSEP CONDE i BERDÓS*

Els treballs duts a terme a les comarques de Girona en els transcurso de les dues darreres dècades han permès identificar una sèrie de produccions ceràmiques indígenes, fabricades als tallers d'aquesta zona durant els últims temps de la república i els inicis de l'imperi, és a dir, en els primers segles de presència romana al Principat.

L'homenatge que l'Institut d'Estudis Gironins dedica al professor Pere de Palol ens ha semblat una circumstància ben adient per donar a conèixer la presència d'algunes d'aquestes produccions als jaciments costaners extrapeninsulars, a través de les troballes realitzades a les ciutats romanes d'Albintimilium (Ventimiglia, Itàlia) i Pollentia (Alcúdia, Mallorca)¹. Es tracta de peces que corresponen principalment a la ceràmica anomenada "d'engalba blanca" (Nolla, 1981) i a la fàcies "moderna o tardana" de les conegudes ceràmiques grises emporitanes, amb una peça que s'ha d'incloure possiblement en la modalitat de ceràmiques envernissades de pasta micàcia (Casas et alii, 1990, pàg. 40-42). Pel que fa a la ceràmica

*Universitat de Barcelona

¹- Els materials de Pollentia procedeixen d'un sondeig mancat de control científic, que s'efectuà l'any 1949 en un tram de muralla aparegut als terrenys de la finca sa Portella. Es tracta, doncs, de materials sense context. Per la seva correcta identificació, ens va ser de gran utilitat l'opinió del Dr. J.M. Nolla, a qui volem manifestar el nostre agraïment.

emporitana, constatarem també la presència a aquests dos jaciments d'alguns exemplars que pertanyen a la seva variant oxidada, i de manifestacions decoratives que, en general, es consideren poc freqüents (Nolla, 1982).

A causa dels límits d'extensió que, lògicament, imposa la normativa del congrés, hem seleccionat només el material que ens ha semblat més significatiu de cada jaciment. El total de la ceràmica apareguda es trobarà a dos treballs que es publicaran aviat, referits a les ciutats romanes esmentades més amunt (Conde, en premsa, a i b).

LA CERÀMICA D'ENGALBA BLANCA (fig. 1, núm. 1-5)

Es tracta d'una producció identificada i sistematitzada als anys 80 (Nolla, 1981), (Aquilué et alii, 1984, pàg. 375) a partir de les excavacions d'Empúries i Girona, que es pot situar globalment entre mitjan s. II i el darrer terç del s. I a.C. Els fragments que reproduïm procedeixen tots cinc d'Albintimilium, l'únic jaciment extrapeninsular on, de moment, a aparegut aquesta ceràmica o, almenys, l'únic on s'ha pogut identificar. Els hem localitzat a l'estrat VIB1 i als diferents nivells de l'estrat VIA, que correspon al segle I a.C., tret de la nansa de la figura 1, núm. 5, que pertany a l'estrat V, ja plenament augustal. Presenten les pastes típiques d'aquestes produccions i, en general, de les ceràmiques baixrepublicanes de l'àrea gironina, fines, depurades i ben cuites, de colors principalment taronges i beixos, i en les engalbes hi predomina el to blanc-crema amb un exemplar de color blanc viu (fig. 1, núm. 1). D'acord amb l'evidència dels fragments conservats, el repertori formal està integrat exclusivament per gerres, que responen del tot a la tipologia elaborada per Nolla (1981).

LA CERÀMICA EMPORITANA OXIDADA (fig. 1, núm. 6-9; fig. 3, núm. 9 i 10)

Hem inclòs en el treball alguns exemplars d'aquesta variant de les conegudes ceràmiques grises, de les quals es diferencia bàsicament pel tipus de cuita, mentre que presenta idèntica qualitat d'argiles i un repertori de formes molt similar. En època baixrepublicana arriba a assolir uns percentatges força importants en el conjunt global de la producció (Aquilué et alii, 1984, pàg. 370). Els sis fragments que reproduïm ens serveixen per documentar la presència al Mediterrani també d'aquesta variant. Quatre d'ells procedeixen d'Albintimilium, un de l'estrat VIA4, datat als inicis del

s. I a.C. (fig. 1, núm. 6) i tres de l'estrat VIA2 de mitjan aquest mateix segle (fig. 1, núm. 8; fig. 3, núm. 9 i 10) i dos de Pollentia (fig. 1, núm. 7 i 9). Tenen la pasta molt dura i vidriosa característica de la producció, de parets primes i colors taronja viu o rosat. Pel que fa a les formes, hi trobem 3 exemplars de bicònics (fig. 1, núm. 9; fig. 3, núm. 9 i 10), dos dels quals presenten decoració pintada, que serà comentada en un altre apartat, una pàtera de vora en secció triangular (fig. 12, núm. 6), forma freqüent en els nivells baixrepublicans i augustals gironins (Barberà et alii, 1993, tipus A-IV, làm. 7, núm. 6 i 7) (Casas et alii, 1990, pàg. 107, núm. 211), una olleta (fig. 1, núm. 8) per a la qual no hem trobat cap paral·lel, i un peu de copa (fig. 1, núm. 7) que podria pertànyer a una peça similar a un exemplar en ceràmica grisa aparegut a Empúries (Aquilué et alii, 1984, pàg. 373, fig. 130, núm. 13).

LA CERÀMICA EMPORITANA MODERNA O TARDANA (fig. 2; fig. 3, núm. 4-8)

Amb una cronologia entre el 50 a.C. i el 50 d.C., constitueix la darrera fase d'aquest tipus ceràmic i també de la ceràmica indígena del nord-est de la Península, i ofereix unes característiques específiques, tant pel que fa a la cronologia com a les argiles. La majoria d'exemplars que aquí presentem procedeixen de Pollentia (fig. 2, núm. 1-10; fig. 3, núm. 5 i 7), mentre que les troballes d'Albintimilium (fig. 2, núm. 11; fig. 3, núm. 4, 6 i 8) corresponen totes a l'estrat V d'època augustal. Algunes d'aquestes peces tenen les pastes de tons clars i uniformes, sovint de tacte farinós, típiques de les ceràmiques emporitanes d'aquesta època (Casas et alii, 1990, pàg. 42) (fig. 2, núm. 1-4, 10 i 11; fig. 3, núm. 4, 6 i 8), que en alguns exemplars conserven restes d'una finíssima engalba, bé d'un color gris una mica més fosc que el vas (fig. 2, núm. 3 i 4), bé molt clara, transparent i brillant (fig. 3, núm. 4 i 8). Altres vasos, en canvi, tenen argiles fosques, molt més dures que les anteriors, fet que coincideix gairebé sempre amb la presència de petitíssimes i abundants partícules de mica platejada i de recobriments negrosos (fig. 2, núm. 5 i 7-9). En general, les parets són força més gruixudes que en les etapes més antigues.

Pel que fa a les formes, hi trobem gerres (fig. 2, núm. 2 i 10; fig. 3, núm. 8), pàteres i bols (fig. 2, núm. 1, 3, 5, 7, 8 i 11; fig. 3, núm. 6), cubillets (fig. 2, núm. 9; fig. 3, núm. 5), una olleta (fig. 3, núm. 7) i un petit bicònic (fig. 2, núm. 4). Gairebé totes elles es corresponen amb la tipologia que

és habitual en les produccions d'època augustal identificades als jaciments de l'àrea gironina (Casas et alii, 1990, pàg. 104-115). Cal destacar-hi, no obstant, la presència de dues pàteres de forma inusual, una de les quals (fig. 2, núm. 3) té un perfil que ens recorda la forma Dragendorff 18 de la sigil·late sudgàl·lica i que possiblement correspongui als darrers anys de la producció, cap a mitjan el s. I d.C. Pel que fa a l'altre exemplar (fig. 2, núm. 1), no en coneixem fins ara cap paral·lel, tot i que les característiques de la pasta ens permeten, sense cap dubte, incloure-la en la producció grisa tardana. Volem cridar també l'atenció cap al petit bicònic de la figura 2, núm. 4, el fons del qual ha perdut la característica "ungla" externa que presenten aquests vasos en èpoques anteriors, fet que constitueix, segons sembla, un tret habitual en l'evolució que experimenta aquesta forma en la fase tardana (Casas et alii, 1990, pàg. 42).

Finalment, cal destacar la perduració, en aquests exemplars augustals, dels característics llistons circulars, de presència constant en les produccions grises des dels seus inicis. Els trobem a dues peces de Pollentia: la pàtera de la figura 2, núm. 1, on ens marca el punt de flexió interna de la vora, i la gerra de la figura 2, núm. 10, on assenjala el punt d'unió del coll amb el cos. Les decoracions dels fragments de la figura 3, núm. 4-8 seran comentades en un altre apartat.

LA CERÀMICA GRISA MICÀCIA ENVERNISSADA DE NEGRE

Menció apart mereix el bol representat a la figura 2, núm. 6, de pasta color gris clar amb desgreixant de mica platejada finíssima, que ha conservat, al séc que forma la vora a la part de sota, restes d'un recobriment negre mat i espès. Tant per aquests elements com per la forma del vas, que té paral·lels molt semblants en un parell de peces aparegudes als Tolegassos i a Empúries (Casas et alii, 1990, pàg. 97, núm. 185; pàg. 101, núm. 185a), creiem que pot tractar-se d'un exemplar corresponent a les ceràmiques envernissades de pasta micàcia, identificades inicialment per Sanmartí (1974-75), el coneixement de les quals s'ha ampliat en treballs posteriors (Casas et alii, 1990, pàg. 40-41). Segons aquests autors, hi ha moltes connexions entre les ceràmiques emporitanes tardanes i aquestes produccions, que van sortir possiblement de tallers situats al mateix territori en un període cronològic comprès entre el darrer quart del s. I a.C. i la primera meitat del I d.C.

LES DECORACIONS (fig. 3)

Una altra novetat en el conjunt de troballes extrapeninsulars localitzades fins al moment la constitueix la presència a Pollentia i a Albintimilium d'algunes tècniques decoratives que apareixen amb relativa freqüència al damunt de les produccions de ceràmiques emporitanes d'època baixrepublicana i augustal (Nolla, 1982) (Casas et alii, 1990, pàg. 42). Hi trobem, en primer lloc, les bandes patinades, traçades amb una engalba de color diferent que el color del vas, que es varen utilitzar per decorar principalment els plats i bols durant la primera meitat del s. I a.C. (Nolla, 1982, pàg. 146). A Albintimilium les hem identificat a uns quants fragments, entre els quals hi ha els tres bols que presentem, procedents dels estrats VI A3 (fig. 3, núm. 3) i VI A2 (fig. 3, núm. 2), que s'inclouen en aquest mateix àmbit cronològic, i a l'estrat V (fig. 3, núm. 1) d'època augustal, tot i que aquest darrer, pel perfil de la peça, creiem que deu pertànyer també a un moment anterior. A Pollentia, no obstant, les trobem en dues formes ben diferents: en un cubilet (fig. 3, núm. 5) i en una olleta de boca ampla (fig. 3, núm. 7), ambdues amb perfils freqüents en les ceràmiques emporitanes modernes o tardanes, tal com ja ha estat comentat en l'apartat corresponent (Casas et alii, 1990, pàg. 111 i 113). En aquesta darrera peça, les bandes patinades coincideixen amb un altre tipus de decoració, consistent en una franja de finíssimes incisions ondulades, que, per les troballes aparegudes fins ara als jaciments gironins, sembla que va ser un tema emprat amb una certa regularitat en la ceràmica emporitana de finals de la república i els inicis de l'imperi (Casas, 1989, fig. 72, núm. 5) (Casas et alii, 1990, pàg. 111, núm. 225; pàg. 113, núm. 237).

En altres fragments procedents de l'estrat V augustal d'Albintimilium hi tenim documentades dues tècniques més: el fragment de la figura 3, núm. 6 porta un motiu de soles incisos, realitzats amb un punxó de punta rodona, en el qual alternen les línies rectes i ondulades, i en els de la figura 3, núm. 4 i 8, hi trobem bandes d'impressions fetes a rodeta, tècniques ambdues recollides també en el repertori decoratiu de les últimes fases de la producció emporitana (Nolla, 1982, pàg. 146, fig. 14) (Casas et alii, 1990, pàg. 109, núm. 218 i 219; pàg. 113, núm. 236). En el fragment de la figura 3, núm. 4, aquestes impressions formen un petit fris que s'omple amb una banda patinada ondulada del mateix tipus que les descrites més amunt.

Ens queda per comentar, finalment, la decoració pintada que presen-

ten els dos bicònics d'emporitana oxidada (fig. 3, núm. 9 i 10) procedents, com s'ha dit, de l'estrat VI A2 d'Albintimilium, de mitjan segle I a.C. Els motius pintats al damunt de les produccions emporitanes, oxidades i reduïdes, estan documentats sobretot a la primera meitat del s. I a.C. (Nolla, 1980, fig. 4, núm. 69) (Nolla, 1982, pàg. 137-143) (Sanmartí et alii, 1983-84, pàg. 149, fig. 36, núm. 8 i 10) (Aranegui, 1985, pàg. 109-110, fig. 6C), coincidint, per tant, cronològicament amb els exemplars d'Albintimilium. Aquests presenten, com és el més habitual, motius geomètrics simples, consistents en bandes horitzontals al cos i petits trets inclinats al damunt de la vora, realitzats amb pintura vermell vinós fosc (fig. 3, núm. 10) i vermell ataronjat (fig. 3, núm. 9). La decoració es va efectuar al damunt d'una capa d'engalba color blanc-crema que cobria la superfície externa i l'interior de la vora, i que es conserva força bé a algunes zones, sobretot pel que fa a la peça de la figura 3, núm. 10.

COMENTARI

La importància de les ceràmiques que acabem de comentar rau principalment, creiem, en el fet que ens informen de la presència als jaciments extrapeninsulars de les produccions indígenes fabricades al nord-est del Principat en les dècades immediatament anteriors i posteriors al canvi d'era, és a dir, en els inicis de l'imperi. La sortida al Mediterrani de materials ibèrics i de tradició ibèrica d'època imperial ja s'havia documentat amb anterioritat per la troballa a les illes Balears (De Nicolàs & Conde, 1993, pàg. 27 i 28) d'un nombre prou significatiu de ceràmiques fabricades al sud-est de la Península, amb tota probabilitat als tallers de la província d'Alacant. Estem parlant d'un tipus d'olpe, estudiat per alguns autors a partir dels anys 60 (Llobregat, 1969) (Abascal, 1987-88), que porta decoració pintada amb motius que segueixen la tradició de l'estil d'Elx-Archena.

Pel que fa als materials catalans i, més concretament, als que procedeixen del nord-est, que sovintejen força als jaciments costaners extrapeninsulars, les exportacions localitzades fins ara corresponien majoritàriament a les produccions d'època baixrepublicana, amb alguna aparició esporàdica de ceràmiques grises de la costa catalana, bàsicament algun exemplar dels populars bicònics, en contextos datats als ss. IV-III a.C. Les troballes d'Albintimilium i Pollentia ens permeten conèixer la sortida al Mediterrani també d'aquestes produccions tardanes que representen, com s'ha dit, les últimes manifestacions de les terrisseries indígenes d'aquesta

àrea, almenys en la mesura del nostre coneixement actual.

Al mateix temps, i gràcies als materials apareguts en aquests dos jaciments, podem ampliar considerablement el repertori de tipus indígenes exportats. En aquest sentit considerem, en primer lloc, molt significativa l'aparició, a Albintimilium, de gerres corresponents a les ceràmiques engalbades de blanc, produïdes exclusivament, segons sembla, en època baix-republicana, i no localitzades fins ara a cap altre jaciment extrapeninsular. Això no obstant, la seva presència al Mediterrani ja estava documentada a partir d'alguns exemplars trobats al peci del Portaló, enfonsat en aigües del cap de Creus quan transportava un carregament format bàsicament per àmfores grecoitàliques tardanes, amb una cronologia, per tant, entorn del 150 a.C. (Nolla & Nieto, 1989, pàg. 380). Aquesta data i la nansa localitzada a Albintimilium a l'estrat V d'època augustal (fig. 1, núm. 5), ens informen de l'expansió extrapeninsular d'aquestes ceràmiques durant tot el seu període de producció.

Pel que fa a la ceràmica emporitana, és important també constatar que, al costat dels vasos grisos, ben coneguts i freqüents als jaciments costaners baixrepublicans, la variant oxidada formava part del conjunt de les exportacions, certament, sempre en menor quantitat, el que no és sinó una conseqüència d'un menor percentatge de fabricació. Els exemplars trobats a Pollentia i a Albintimilium ens amplien també força la quantitat de formes indígenes conegudes fins ara als jaciments del Mediterrani.

Així mateix, resulta ben interessant considerar l'extens repertori de tècniques i motius que decoren aquestes ceràmiques. Tenint en compte que es tracta de decoracions que no són especialment abundants en el conjunt global de la producció, la reunió de tota aquesta varietat de temes ens permet fins i tot intentar fer un parell de precisions generals. La primera es refereix al període d'utilització de la decoració de bandes patinades. En efecte, mentre que en tres ocasions aquesta es presenta al damunt de formes clarament baixrepublicanes (fig. 3, núm. 1-3), que encaixen molt bé amb la cronologia que s'ha donat fins ara a aquesta ornamentació, en altres apareix a vasos de tipologia clarament augustal (fig. 3, núm. 4, 5 i 7) on es relaciona, a més, amb altres tècniques decoratives característiques de les fases més tardanes. Creiem, per tant, que potser convindria rebaixar la data final d'aquesta modalitat decorativa, almenys fins a un moment entorn del canvi d'era.

Una segona consideració es refereix als dos bicònics pintats de la

figura 3, núm. 9 i 10. Si tenim en compte la seva forma, que reproduïx el perfil més típic de les ceràmiques grises de la costa catalana, la cuita oxidant i l'engalba blanca, que serveix de suport a una decoració pintada d'idèntica qualitat que la que trobem a les ceràmiques pintades del nord-est del Principat a finals de la república, podem concloure que aquestes dues peces són una evidència molt clara de la unitat que presenten les produccions indígenes baixrepublicanes de les comarques costaneres gironines, idea sobre la qual han insistit alguns treballs referents a aquesta zona apareguts en els darrers anys (Aquilué et alii, 1984, pàg. 374) (Nolla, 1981, pàg. 62).

Finalment, creiem que tots aquests materials ens permeten matisar l'afirmació segons la qual la difusió, tant de la ceràmica d'engalba blanca com de les ceràmiques emporitanes tardanes, va ser molt limitada i va quedar reduïda al territori immediat d'Empúries i àrees annexes (Nolla, 1981, pàg. 62) (Casas et alii, 1990, pàg. 42), extensió que els darrers anys s'ha ampliat amb les troballes d'alguns jaciments de la Laietània (Banús, 1992). Els exemplars d'Albintimilium i de Pollentia ens permeten, si més no, documentar també la seva presència al Mediterrani, acompanyant altres materials gironins d'amplia difusió, com les ceràmiques grises i els kalathoi pintats (Conde, 1991, fig. 34).

BIBLIOGRAFIA

- ABASCAL, J.M.(1987-88). Olpes pintados de època imperial en la província de Alicante, a *Saguntum*, 21, Alacant, pàg. 361-377.
- AQUILUÉ, J.; MAR, R.; NOLLA, J.M.; RUIZ DE ARBULO, J.; SANMARTÍ, E. (1984). *El Fòrum Romà d'Empúries*, Barcelona.
- ARANEGUI, C. (1985). Las jarritas bicónicas grises de tipo ampuritano, a *Ceràmiques gregues i hel·lenístiques a la Península ibèrica*, Barcelona, pàg. 101-113.
- BANUS, J. (1992). La ceràmica grisa de tradició ibèrica, a *Can Xammar (Mataró, el Maresme). Campaña d'excavació de 1987, Laietània*, 7, Mataró, pàg. 35-42.
- BARBERA, J.; NOLLA, J.M.; MATA, E. (1993). *La ceràmica grisa emporitana*, Cuadernos de Arqueología, 6, Barcelona
- CASAS, J. (1989). *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos*, Sèrie Monogràfica, 10, Girona.

- CASAS, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J.M.; TREMOLEDA, J. (1990). *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Gironà*, Sèrie Monogràfica, 12, Girona.
- CONDE, M.J. (1991). Les produccions de kalathoi d'Empúries i la seva difusió mediterrània (ss. II-I a.C.), a *Cypsela*, IX, Girona, pp. 141-168.
- CONDE, M.J. (en premsa, a). La ceràmica ibèrica de Albintimilium y le tráfico mediterráneo en los siglos II-I a.C., a *Rivista di Studi Liguri*, Bordiguera.
- CONDE, M.J. (en premsa, b). La ceràmica ibèrica de Pollentia, a *Pollentia, estudi de materials*, IV.
- DE NICOLÁS, J.C.; CONDE, M.J. (1993:). *La ceràmica ibèrica pintada a les Illes Balears i Pitiüses*, Col·lecció Recerca, núm. 3, Maó.
- LAMBOGLIA, N. (1954). La ceramica iberica negli strati di Albintimilium e nel territorio ligure e tirrenico, a *Rivista di Studi Liguri*, XX,2, Bordighera, pàg. 84-125.
- LLOBREGAT, E.A. (1969). Datos para el estudio de las cerámicas ibéricas de época imperial romana, a *X Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa, pàg. 366-378.
- NOLLA, J.M. (1980). Excavacions i sondeigs a Girona: el sector de la Seu, a *Revista de Girona*, 91, Girona, pàg. 83-91.
- NOLLA, J.M. (1982). Les decoracions de les ceràmiques emporitanes, a *Cypsela*, IV, Girona, pàg. 133-155.
- NOLLA, J.M. (1981). La ceràmica d'engalba blanca. Una nova aportació a l'estudi del període baix-republicà (segles II-I a.C.) al nord-est del Principat, a *Revista del Col·legi Universitari de Girona*, vol. I, Girona, pàg. 51-62.
- NOLLA, J.M. & NIETO, F.J. (1989). La importación de ánforas romanas en Cataluña durante el período tardó-republicano, a *Amphores romaines et histoire économique. Dix ans de recherche*, Actes du colloque de Siéne, Collection de l'Ecole française de Rome, 114 (Siena, 1986), Roma, pàg. 367-391.
- SANMARTÍ, E.; NOLLA, J.M.; AQUILUÉ, J. (1983-84). Les excavacions de l'àrea del pàrquing al sud de la Neàpolis d'Empúries (informe preliminar), a *Empúries*, 45-46, Barcelona, pàg. 110-153.

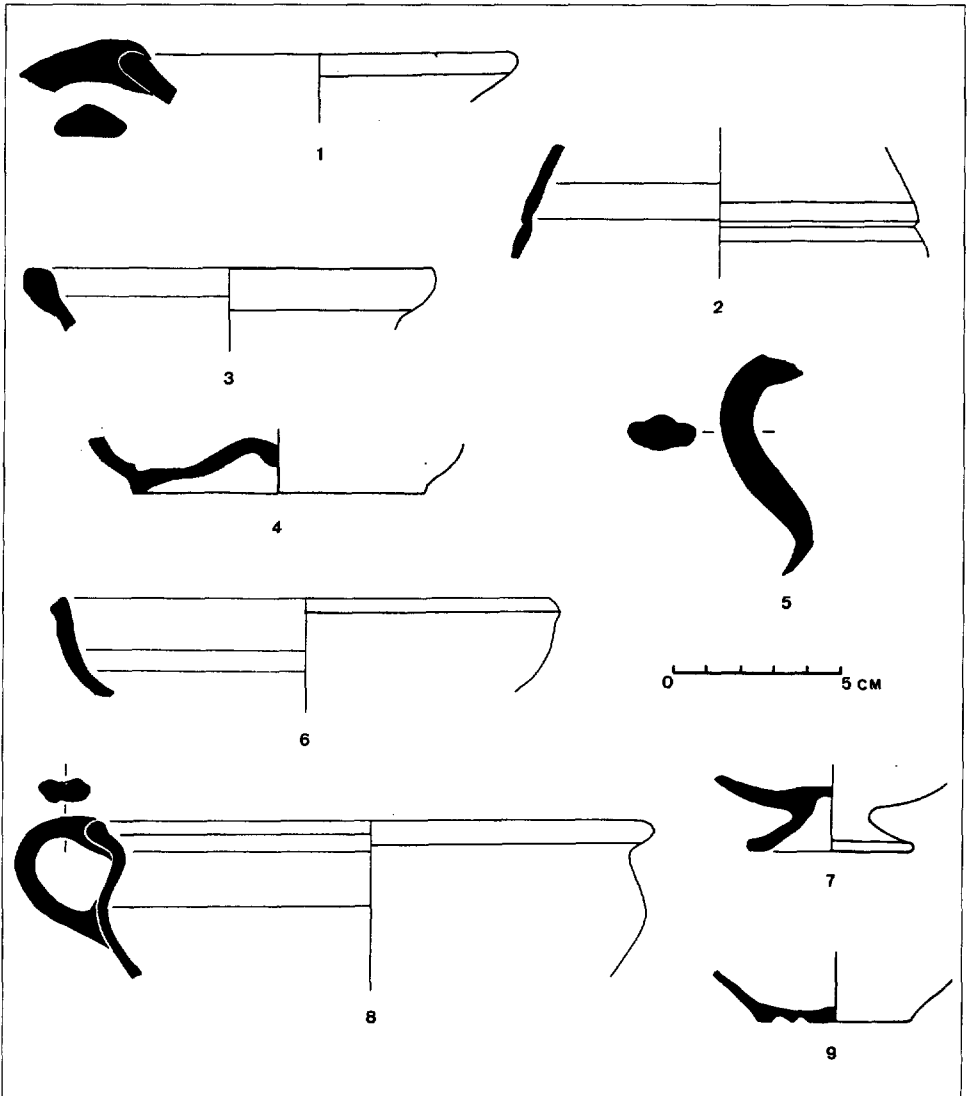

Figura 1.- Ceràmica d'engalba blanca: Albintimilium, 1-5 (núm. 4, segons Lamboglia, 1954, fig. 12, núm. 13).- Ceràmica emporitana oxidada: Albintimilium, 6 i 8; Pollentia, 7 i 9.

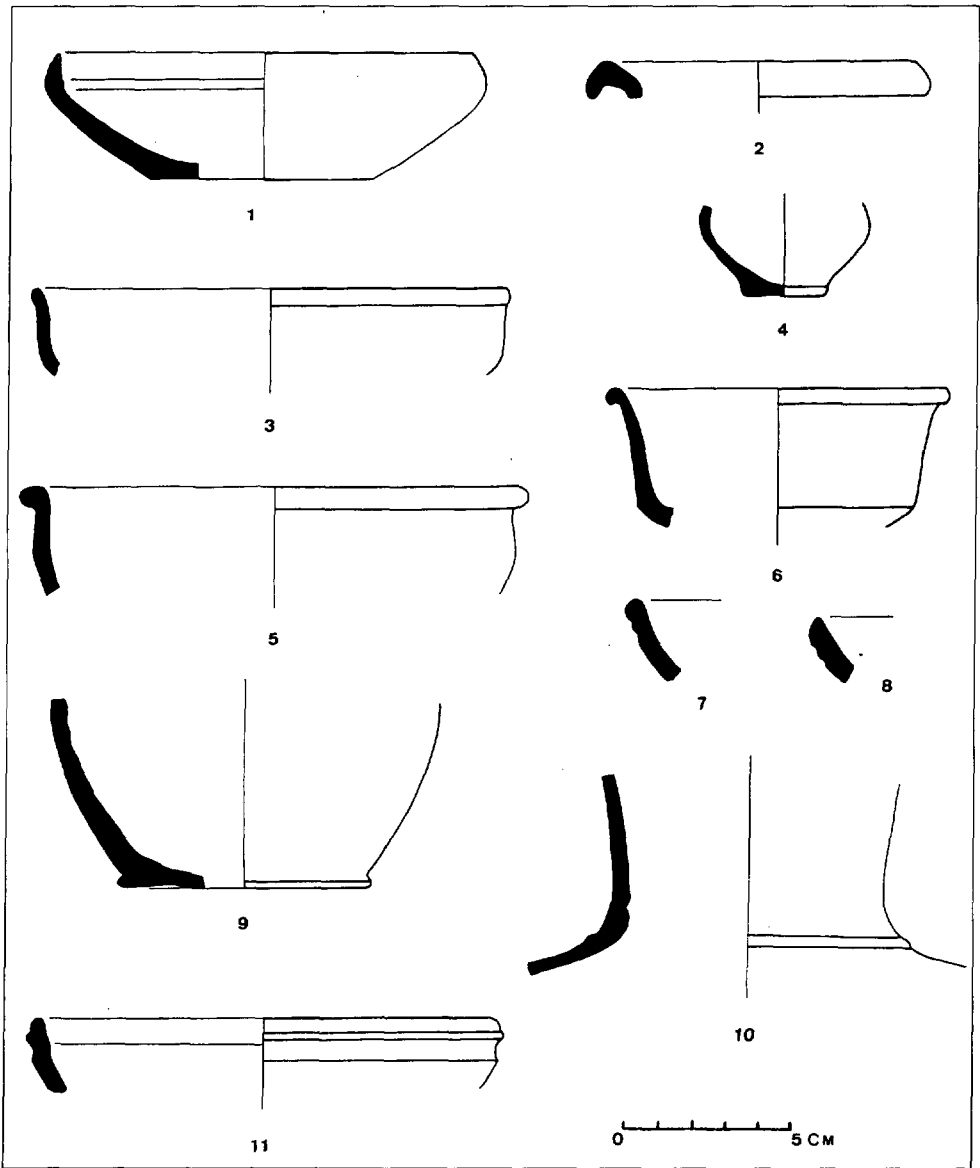

Figura 2.- Ceràmica emporitana moderna o tardana: Pollentia, 1-5 i 7-10; Albintimilium, 11.- Ceràmica grisa micàcia envernissada de negre: Pollentia, 6.

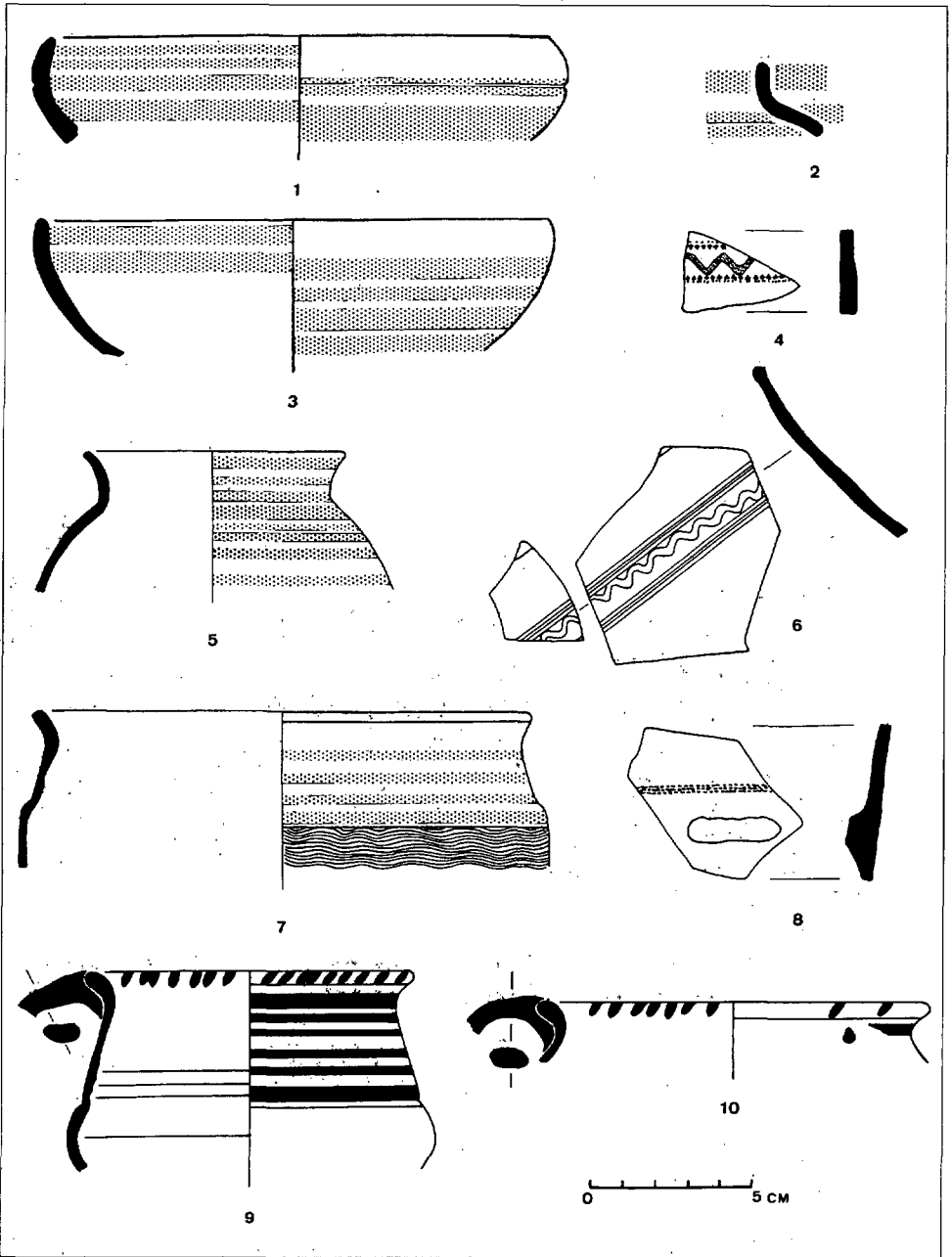

Figura 3.- Ceràmica emporitana decorada: Albintimilium, 1-4, 6, 8, 9 i 10; Pollentia, 5 i 7.